

Grzegorz, Maksymilian

"Die Verwaltung des Ordensstaates
Preussen vornehmlich im 15.
Jahrhundert", Peter Gerrit Thielen,
Köln-Graz 1965 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 512-516

1971

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

zyczkami. Problem ten dotychczas szerzej nie zbadany, zasługuje obecnie na dokładną analizę. Wreszcie warto podkreślić, że omawiane źródło pozwala lepiej, niż inne przekazy źródłowe o charakterze normatywnym czy prawnym (dokumenty lokacyjne), wejrzeć w rzeczywistą sytuację wsi państwa krzyżackiego przed 1410 rokiem.

Pod względem edytorskim tekst jest podany bardzo starannie, przejrzystie i czytelnie, aczkolwiek rękopis nie należy do najłatwiejszych. *Księga długów* była przecież używana na co dzień w działalności kancelarii komturstwa dzierzgońskiego, dlatego też posiada wiele skreśleń i nie mniej dopisków. Heide Wunder oznaczała skreślenia przy pomocy linii prostopadłej, a dopiski poprzez zastosowanie nawiasów. Zachowała też układ oryginalny rękopisu: dwie kolumny tekstu na każdej stronie. Cennym uzupełnieniem wydawnictwa jest barwna mapa osadnictwa komturstwa dzierzgońskiego około 1390 roku. Niezrozumiałe jest objaśnienie umieszczone na mapie, że nazwy miejscowości i granice są „dzisiejsze”, co ma oznaczać, że sprzed 1945 roku. Komentarz tu zbyteczny.

Dobrze się więc stało, że nie wyczerpane to źródło do dziejów państwa krzyżackiego około 1400 roku, choć już wielokrotnie wyszukiwane, udostępnione zostało w całości szerszemu gronu badaczy, także polskich, mających przecież utrudniony dostęp do zbiorów archiwalnych w Getyndze.

Zenon Nowak

Peter Gerrit Thielena, *Die Verwaltung des Ordensstaates Preussen vornehmlich im 15. Jahrhundert*, Köln, Graz 1965, Böhlau Verlag, ss. 196. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, Bd. 11. Herausgegeben vom Johann Gottfried Herder-Forschungsrat.

W dotychczasowych studiach nad dziejami państwa krzyżackiego w Prusach stosunkowo małe odzwierciedlenie znalazły zagadnienia ustroju administracyjnego, kompetencji oraz roli i znaczenia poszczególnych wielkich dostojników, a w szczególności urzędników zamkowych. Są to bowiem problemy trudne, które w dodatku ulegały różnym przemianom w dziejach Zakonu Krzyżackiego w Prusach, a wcześniej także, mimo pewnej stabilności, obserwowano znaczne wahania, zwłaszcza w tej najistotniejszej dziedzinie działalności, mianowicie w szpitalnictwie, które w początkowym okresie istnienia Zakonu przeżywało i ostatecznie przeżyło swoją świetność.

Trudność problematyki ustrojowej — bo nie z niedoceniania tego zagadnienia istnieją luki w historiografii zarówno polskiej, jak i niemieckiej w tym zakresie — polega na jej swoistym charakterze i organicznym niejako związaniu działalności wszelkich urzędów zakonnych. Badać zaś zagadnienia owe można opierając się na zachowanych wytworach, to jest dokumentach, listach (korespondencji), księgach czynszowych itd., słowem produktach żywej ongiś działalności Zakonu i jego urzędników. Tymczasem także w tej dziedzinie uczyniono dopiero pierwsze i to małe kroki, które nawet nie potrafiły dobrze uświadomić badaczom ogromu pracy stojącej przed nimi. Dla poparcia tych słów pozwolę sobie zauważyć, że nie jest dotąd nawet znany w pełni system organizacyjny kancelarii krzyżackich, nie wiadomo z całą pewnością, który z wielkich dostojników zakonnych zawiadywał pracami kancelaryjnymi wielkich mistrzów, na przykład w XV wieku, lub też je kontrolował. W tych zatem warunkach studia nad ustrojem administracyjnym Zakonu Krzyżackiego w Prusach były prowadzone przede wszystkim z punktu widzenia statutów zakonnych, które przecież mówiły o tym jak powinno być, ale nie mogły oczywiście dać odpowiedzi na pytanie, jak było.

Praca P. G. Thielena jest jednym z nielicznych przykładów tych dzieł, które próbowały nieco głębiej wniknąć w podjętą problematykę. Autor jednak czyni to bardzo ostrożnie, unikając wielu szczegółowych kwestii, które mogłyby okazać się rafami na jego drodze. To unikanie szczegółów i próby sprowadzenia pracy do ujęć i ocen syntetycznych uchroniło zapewne P. G. Thielena od poważniejszych trudności, ale ograniczyło też wymowę i znaczenie jego wysiłków.

Recenzowanie tej pracy zleconej mi przez wydawnictwo sześć lat po jej ukazaniu się ma zapewne swoje dobre i złe strony. Są one nieuniknione. W prężnie rozwijających się badaniach nad dziejami państwa krzyżackiego w Prusach narosła bowiem już nowa literatura, która pozwala na konfrontację niektórych wyników dzieła P. G. Thielena. Powstały przynajmniej trzy prace zachodniemieckie, które

zagadnień tych dotyczką i rozpatrują je w kontekście znacznie szerszej bazy źródłowej (w dodatku faktycznie wykorzystanej), niż to uczynił P. G. Thielen, a dotyczką one przecież tych najbardziej prominentnych osobistości Zakonu — wielkich mistrzów Michała Kuchmeistera¹ i Pawła Rusdorfa². Powstała też praca o szpitalnictwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach pióra Christiana Probst³, która o wiele bardziej szczegółowo i wnikliwie, w sposób rzekłbym nawet wzorowy, dokonała oceny tej zdawałoby się podstawowej funkcji Zakonu Krzyżackiego.

Praca P. G. Thielena zatem dotyka zagadnień ważkich i w części przynajmniej nie opracowanych, a budzących w wielu sprawach podstawowe wątpliwości.

P. G. Thielen jest historykiem jak najbardziej kompetentnym do podjęcia tego zagadnienia z uwagi choćby na fakt opublikowania w przeszłości wielkiej księgi czynszowej Zakonu z lat 1414—1438⁴, gdzie zetknął się z niektórymi przecież przejawami działalności administracji zakonnej, co upoważniło go w pewnym sensie do studiów nad tą dziedziną. Jest on też autorem doświadczonego, obdarzonego umiejętnościami, które znamionują dobry warsztat historyczny, ale obarczonym pewną niechęcią do ujmowania swoich wyników w zwykłe formy publikacji kartograficznych. Do opublikowania księgi czynszowej Zakonu nie załączył mapy jednostek administracyjnych z uwzględnieniem zidentyfikowanych już nazw miast, wsi i folwarków, choć umieścił tam indeks nazw z wykazem tych miejscowości. Podobnie ma się sprawa i w tej pracy.

Podstawę źródłową dla opracowania tematu stanowiły materiały rękopiśmienne z trzech najważniejszych działów *Staatliches Archivlager* w Getyndze, to jest tak zwanych *Pergamenturkunden*, *Ordensbriefarchiv* i *Ordensfolianten*. Nie mniejszą rolę odegrały liczne wydawnictwa źródłowe. Mankamentem tej poważnej i szerokiej podstawy źródłowej jest pominięcie tak zasobnych archiwów, jak toruńskiego i gdańskiego, na co zwrócił już uwagę Marian Biskup⁵.

Chronologicznie biorąc książka P. G. Thielena przynosi informacje szczegółowsze i pełniejsze dla lat 1411—1449, dając równocześnie pewien retrogressywny wgląd we wcześniejsze dzieje, na przykład urzędów i kancelarii krzyżackich, jednak na podstawie dość przyczynkarskiej i ciągle pełnej luk literaturze przedmiotu. W obrazie tym występują też poważniejsze pustkowiata, które powstały wskutek niewykorzystania pewnych mniej na ogół znanych działów literatury przedmiotu i to zarówno polskiej, jak i niemieckiej. Zagadnienie to szczegółowiej omówię niżej.

Praca P. G. Thielena składa się ze słowa wstępnego, zestawu skrótów, wprowadzenia, trzech rozdziałów, dodatku zawierającego spis dostojników zakonnych w latach 1410—1449, spisu literatury, indeksu miejscowości i osób oraz indeksu rzeczowego.

P. G. Thielen zrezygnował we „Wprowadzeniu” z omówienia literatury na rzecz przedstawienia stanu badań w zakresie kwestii ustroju administracyjnego Zakonu Krzyżackiego w Prusach na tle stanu zaawansowania tych badań w niektórych krajach Rzeszy.

Specjalnego znaczenia w kontekście badań P. G. Thielena nabierają wszelkie zachowane źródła, które są przecież wytworami instytucji administracyjnych i korporacji zakonnej. Autor przypisuje też im szczególną rolę, poświęcając ich charakter-

¹ W. Nöbel, *Michael Kuchmeister, Hochmeister des Deutschen Ordens 1414—1422. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens*, Bd. 5, Bad Godesberg 1969 (por. moją recenzję w „Komunikatach Mazursko-Warmińskich”, 1970, nr 3, ss. 478—480).

² C. A. Lückkerath, *Paul von Rusdorf, Hochmeister des Deutschen Ordens, 1422—1441. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens*, Bd. 15, Bad Godesberg 1969 (por. recenzję M. Biskupa w „Zapiskach Historycznych”, t. 36, 1971, z. 1, ss. 158—160 oraz moją w „Komunikatach Mazursko-Warmińskich” 1971, nr 2—3, ss. 358—363).

³ C. Probst, *Der Deutsche Orden und sein Medizinalwesen in Preussen. Hospital, Firmarie und Arzt bis 1525, Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens*, Bd. 29, Bad Godesberg 1969 (por. recenzję A. Skrobackiego w niniejszym zeszycie „Komunikatów”).

⁴ *Das Grosse Zinsbuch des Deutschen Ritterordens (1414—1438)*. Herausg. von P. G. Thielen, Marburg 1958.

⁵ Por. recenzję niniejszej pracy P. G. Thielena pióra M. Biskupa, *Zapiski Historyczne*, t. 32, 1967, z. 3, ss. 74—76.

rystyce i systematyzacji w całości rozdział I. Jeśli nawet miejscami owa charakterystyka może budzić pewne wątpliwości, to i tak ma znaczną wartość, ponieważ wiąże zachowane źródła z działalnością określonych instytucji zakonnych i próbuje ujawnić nawet te z nich, które istniały dawniej, a uległy zniszczeniu lub zaginęły. Zwiążył ekskurs o powstaniu i działalności kancelarii wielkiego mistrza i Zakonu, oparty rzecz jasną wyłącznie na literaturze przedmiotu, jest cennym podsumowaniem dotychczasowego dorobku w tej istotnej dla dziejów Zakonu Krzyżackiego dziedzinie. Przy okazji oczywiście można też było, o czym jestem przekonany, choćby w skróto- wy sposób zasygnalizować zagraniczną dziedzinę działalności Zakonu, uwzględniając sprawę szczyrów oraz różnych form stosowanych przy utrzymywaniu kontaktu przez ośrodki administracyjne Zakonu w Prusach, na przykład ze swoimi prokuratorami w Rzymie. A literatura taka przecież istnieje⁶.

Pewną słabością tego rozdziału jest też zupełne pominięcie spisu dziesięcinnego biskupstwa wrocławskiego z początków XV wieku, który wprawdzie z całą pewnością nie był proweniencji krzyżackiej, ale przy rozpatrywaniu sporu między tymże biskupstwem a komturem świeckim w sprawie zaległych dziesięcin, pozwoliłoby zająć stanowisko mniej jednostronne niż ma to miejsce na s. 12, przypis 21.

Bardzo wzięty rozdział II (ss. 22—30) stanowi próbę przedstawienia stosunków administracyjnych państwa krzyżackiego do 1410 roku z uwzględnieniem poszczególnych jednostek terenowych (*Amtverorganisation*) według zachowanych spisów oraz innych informacji źródłowych dla roku około 1400 (s. 26 n.). To skrótowe zestawienie nie jest jednak pozbawione znacześniejszych usterek. P. G. Thielen opuścił bowiem przykładowo biorąc komturstwo starogrodzkie przy zestawieniu lokalnych jednostek administracyjnych ziemi chełmińskiej (s. 27), a wiadomo skądinąd, że istniało ono samodzielnie co najmniej od początku XIV wieku. Do tego zaś czasu występowało zazwyczaj dwóch komturów: chełmiński i starogrodzki⁷. Autor mimo to jednak umieszcza na s. 129 w spisie lokalnych dostojników na pierwszym miejscu komturów starogrodzkich. Jest to — jak można sądzić — jedno z przeoczeń, które nie powinno jednak mieć miejsca w tak poważnej pracy.

Rozdział III omawia zagadnienie administracji zakonnej począwszy od momentu zawarcia I traktatu toruńskiego (1411). W ogólniejszych zarysach przedstawił autor znaczenie i rolę wielkich mistrzów oraz wielkiej kapituły, wielkich dostojników: wielkiego komtura, wielkiego marszałka, wielkiego szpitalnika, wielkiego szatnego i podskarbiego Zakonu, poświęcając nieco miejsca (ss. 80—83) ich radzie. W następnej kolejności nakreślił autor bardziej wyczerpująco rolę dostojników zakonnych rangi komturów, wójtów i prokuratorów, a także ich urzędów i kompetencji, a dopiero w następnej kolejności w wydzielonym wprawdzie akapicie znalazł się dość skróty rys na temat wielkich szafarzy zakonnych (malborskiego i królewieckiego), przy czym ich umieszczenie w miejscu wydzielonym uzasadnia P. G. Thielen milczeniem wcześniejszych statutów zakonnych w tej sprawie. Cały ten podrozdział jest mimo to bardzo interesujący, ponieważ porusza wiele istotnych momentów w dziedzinie administracji lokalnej Zakonu, z osadnictwem włącznie. Swoje miejsce znaleźli też wójtowie biskupi, a także sprawa kontroli oraz kwestie powiązane z obsadą urzędów. Cały jednak wykład ma wyraźnie syntetyczny charakter, by nie rzec skróty, a przy obecnym stanie badań gruntowniejsza analiza tych często spornych kwestii mogłaby w poważny sposób wzbogacić naszą wiedzę na ten temat.

Wreszcie funkcjom urzędników zamkowych (*Hausbeamten*) poświęcił P. G. Thielen 10 stronice (ss. 103—113), a dopiero w dalszej kolejności przedstawił obowiązki i uprawnienia braci służebnych i urzędników świeckich. Krótki, bo niespełna trzystronicowy ekskurs o poczcie krzyżackiej kończy właściwą część pracy.

Praca P. G. Thielena budzi mieszane uczucia. Z jednej bowiem strony od dawna odczuwano się potrzebę szerszych i pełniejszych studiów nad zagadnieniami ustroju administracyjnego państwa krzyżackiego, czego jednak omawiana praca nie spełnia i w założeniu spełnić nie zamierzała. Z drugiej jednak strony podjęte próby ukazania całościowego obrazu tych stosunków z racji lub i pewnej wyrywkowości w literaturze przedmiotu okazały się w znacznej mierze nie wystarczające. Nawet i tam,

⁶ H. Koepfen, *Die Anfänge der Verwendung von Chiffren im diplomatischen Schriftwechsel des D.O., Preussenland u. D.O., Ostdeutsche Beiträge aus dem Göttinger Arbeitskreis*, Bd. 9, 1958, ss. 173—193.

⁷ *Słownik historyczno-geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu*. Opracowała K. Porębska przy współpracy M. Grzegorza, pod redakcją M. Biskupa, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, s. 18.

gdzie autor podjął temat nieco gruntowniej, to jest dla lat 1411—1449, wskutek przyjętej metody postępowania wiele kwestii szczegółowych nie uzyskało odpowiedzi, nie mówiąc już o sprawach odległych, dotyczących początków organizacji Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Dla przykładu weźmy choćby stwierdzenie znajdujące się na s. 25 dotyczące pierwszych siedzib administracyjnych Zakonu w Prusach, gdzie autor bez powoływania się na literaturę lub źródła stwierdza, iż pierwszą taką siedzibą był Starogród koło Chełmna, później około roku 1250 zamek w Elblągu (*Handelsstadt*), a dopiero prawdziwym ośrodkiem administracyjnym został Malbork po roku 1309. W Starogrodzie, a później w Elblągu mieli rezydować mistrzowie pruscy odpowiadający rangą i znaczeniem mistrzom niemieckim albo inflanckim. Równocześnie dodaje, że centralna administracja powstała dopiero od 1309 roku. Poważne wątpliwości musi oczywiście budzić zarówno ta część wypowiedzi, która mówi o ośrodkach władzy zakonnej w Prusach przed rokiem 1309, jak i ta, która utrzymuje, iż właściwa administracja centralna w Prusach powstała po roku 1309. Są to sprawy prawie nieznanne, wymagające bardzo dociekliwych badań w kontekście całego materiału źródłowego, w tym i historiograficznego. Przy czym już teraz trzeba dodać, że P. G. Thielen wyeliminował zupełnie ze swych rozważań Kwidzyn, uwzględniany przez niektórych autorów jako siedziba kancelarii krzyżackiej w drugiej połowie XIII wieku i w ogóle nie wziął pod uwagę Królewca, poważnego wówczas skupiska kulturalnego, dysponującego już w 1323 r. wysoko zorganizowaną kancelarią biskupa sambijskiego, reprezentującą poziom kancelarii zachodnich, która w ogóle nie miała swego odpowiednika w Prusach w owym czasie. Dodać też wypada, że z tego ośrodka wyszedł też jeden z najciekawszych utworów kronikarskich. Wszystkich podniesionych zastrzeżeń nie można — rzecz jasna — odnieść do autora, ponieważ P. G. Thielen nie dokonał studiów analitycznych dla tego okresu, a jedynie tylko podsumował możliwie cały współczesny dorobek na ten temat.

W rozdziale II, s. 22 P. G. Thielen stwierdza, że nie może być mowy o działalności stanowej (*ständische Bewegung*) w państwie krzyżackim w końcu XIV wieku, ponieważ dawni mieszkańcy tych ziem „Prusowie” i „Kaszubi” (*alteingesessene Preussen und Kaschuben*), jak i Niemiec przybysze potrzebowali jeszcze czasu na zorganizowanie się. Uderzające przy tym jest to, że autor wyraźnie podtrzymuje znane z nacjonalistycznej historiografii pruskiej teorie oddzielające Kaszubów od innych grup etnicznych polskich i usiłuje nie dostrzegać żywiołu polskiego na Pomorzu⁸.

W nadmiernie zwięzłych, by nie rzec szkieletowych ujęciach przedstawił P. G. Thielen sytuację administracji zakonnej także w latach 1414—1449, traktując i tę partię swej pracy w sposób niejednorodny, gdyż poszczególne jej części mają charakter bardziej lub mniej samodzielny, albo po prostu stanowią uzupełnienie prac wcześniejszych na ten temat. Ta część pracy, która dotyczy stanowiska wielkich mistrzów w ogóle, a nieco szczegółowiej omawia działalność wielkich mistrzów Henryka von Plauen, Michała Kűchmeistera i Pawła Rusdorfa jest w pewnej mierze przestarzała wobec ukazania się prac monograficznych pióra Wilhelma Nöbla i Carla Á. Lűckera t h a. Jednak jej główne kierunki ciężenia zachowały swoją aktualność i zyskały bardziej dowodne uzasadnienie. Dotyczy to przede wszystkim spadku roli kapituły generalnej na rzecz skupienia kompetencji tego ciała kolegialego w rękach wielkich mistrzów. Godne podkreślenia i nadal aktualne są też wywody autora na temat zmian organizacyjnych w administracji krzyżackiej dokonanych przez wielkiego mistrza Michała Kűchmeistera oraz Pawła Rusdorfa. Obaj ci wielcy mistrzowie mieli znaczne zasługi w podejmowaniu prób reorganizacyjnych i reformatorskich życia wewnętrznego państwa krzyżackiego. Szczególnie niewątpliwie znaczenie miały wizytacje niższych szczebli administracyjnych wprowadzone przez wielkiego mistrza Michała Kűchmeistera już co najmniej w 1417 r., gdyż z tego właśnie czasu (z lat 1417—1420) pochodziła relacje wizytatorów (s. 48).

Z wizytacjami zamków, które były formą kontroli, wiąże się sprawa powstania spisów czynszowych (s. 48). Mimo podejmowanych wysiłków P. G. Thielen uznaje próby poprawy życia wewnętrznego w Zakonie i państwie krzyżackim wprowadzone przez wielkiego mistrza Michała Kűchmeistera, jako niekonsekwentne i niewystarczające (s. 49), podkreślając równocześnie znaczenie zarządzeń wydanych w grudniu 1427 roku i opracowanych przez wielkiego mistrza Pawła Rusdorfa i wielkich dostojników zakonnych. To obszerne zarządzenie, liczące aż 49 artykułów

⁸ M. Biskup, op. cit., s. 74.

(*Amtsartikel*) dotyczyło zarówno życia konwentów zakonnych, jak i administracji, jako całości (s. 53 n.).

Część dotycząca wielkich dostojników zakonnych została oparta niemal w pełni na literaturze przedmiotu, w tym szczególnie na pracy Franka Milthaler'a, stąd też nie wnosi ona nic nowego do dotychczasowych badań. P. G. Thielen jednak częściowo przynajmniej podtrzymał w niej tezę Arthura Sielmana, że wielki komtur opiekował się i kierował kancelarią wielkich mistrzów (s. 72 i przypis 10), co wprawdzie nie zostało odrzucone w literaturze historycznej, gdyż tezę tę jakimś dziwnym sposobem po prostu pomijano. Przyjęto natomiast za pewnik, iż kancelarią wielkich mistrzów kierowali ich kapelani.

O wiele bardziej wartościowa i samodzielna jest ta część pracy, w której P. G. Thielen omawia lokalne urzędy administracyjne. Jednak i tu punktem wyjścia są statuty zakonne. Przy obsadzie urzędów statuty zabraniały wносить prośby o awans dla siebie, a wiadomo, że protekcja istniała, i że wcale nie małą rolę odgrywały powiązania regionalne, pochodzenie, a nawet pożyczki pieniężne lub dary, jak to wykazał choćby W. Nöbel w swej pracy o wielkim mistrzu Michale Kückmeisterze. P. G. Thielen jednak te fakty pomija (s. 99). Partie pracy poświęcone niższym urzędnikom zakonnym są bez wątpienia najbardziej wartościowe, łącznie zresztą ze sporządzonym spisem urzędników krzyżackich, który dość znacznie uzupełnia dawniejsze zestawienia.

Tak więc sądzić można, że dzieło P. G. Thielen'a jako całość, mimo wysuniętych zastrzeżeń, odegra poważną rolę na drodze do dalszych badań nad problematyką ustroju administracyjnego państwa krzyżackiego.

Maksymilian Grzegorz

Walther Hubatsch, *Geschichte der Evangelischen Kirche Ostpreussens*, Bd. 1, ss. 598, Bd. 2, ss. 166+350 zdjęć, Bd. 3, ss. 688, Vandenhoeck et Ruprecht, Göttingen 1968.

Wielka monografia historyczna Kościoła ewangelickiego w Prusach Wschodnich jest chyba najpełniejszym podsumowaniem dotychczasowych wyników badań samego autora oraz dotychczasowej literatury przedmiotu. Na pierwszy rzut budzi jednakże zastrzeżenie różnorodne ujęcie dorobku polskiej literatury. O ile dawne prace polskich pisarzy (np. Myślenty z 1626 r. czy Pisańskiego z 1790 r.) zostały w pełni przez autora wykorzystane, o tyle nowych prac polskich z okresu ostatniego pięćdziesięciolecia w ogóle nie zaznaczono. W tym stwierdzeniu można domyślać się albo niedociągnięcia metodycznego pracy autora, albo wyraźnej jego tendencji. Całkowite zaś przemilczanie polskich prac z okresu ostatnich 20 lat raczej każe przyjąć za słuszny drugi wniosek. Niemniej trzeba stwierdzić, iż mimo tych braków praca jest ważnym wydarzeniem w rozwoju badań nad Prusami Książęcymi i Prusami Wschodnimi i winna zmobilizować historyków polskich do podjęcia syntetycznych prac w tym kierunku. Zresztą poruszona przez autora problematyka sama w sobie jest pasjonująca. Przecież najważniejsze wydarzenia reformacji i rola znanych teologów Księstwa Pruskiego już w XVI wieku skłaniały do przemyśleń. J. Wigand, biskup pomeziański w 1582 r. przedstawił życiorysy ważnych — jak się biskupowi wydawało — na owe czasy ludzi. Jego *De claris viris theologicis in ecclesia Christi evangelica tempore novissimi saeculi* wprawdzie nie jest historią początków Kościoła ewangelickiego, ale zawiera bardzo ważne materiały źródłowe. To samo można powiedzieć o pracy C. Myślenty (*Dissertatio proemialis historico-chronologica*), o pracy Ch. Hartknocha (*Preussische Kirchen-Historia*, 1686), jak również o pracy D. H. Arnoldta (*Kurzgefaste Kirchengeschichte des Königreichs Preussen*, 1769). Walther Hubatsch słusznie podkreśla (Bd. 1, s. 533), iż praca J. Pisańskiego (*Entwurf einer preussischen Literargeschichte* napisana w czterech tomach w 1790 r., a wydana dopiero w 1886 r.) niesłusznie była i jest niedoceniana w swej wartości naukowej i źródłowej. Wiek XIX i XX przyniósł dotychczas tylko szczegółowe monografie (np. prace E. Rotha, J. Weinberga, H. Nothbohma czy I. Gundermana). Brakującą syntezę wykonał obecnie W. Hubatsch. Wydaje się, że przedsięwzięcie się powiodło, tym bardziej, że autor oparł się również na niewykorzystanych dotychczas materiałach archiwalnych.

Tom I jest szczegółową historią Kościoła ewangelickiego w Prusach Książęcych i Prusach Wschodnich. Przy omawianiu tego tomu należy się skoncentrować na ele-